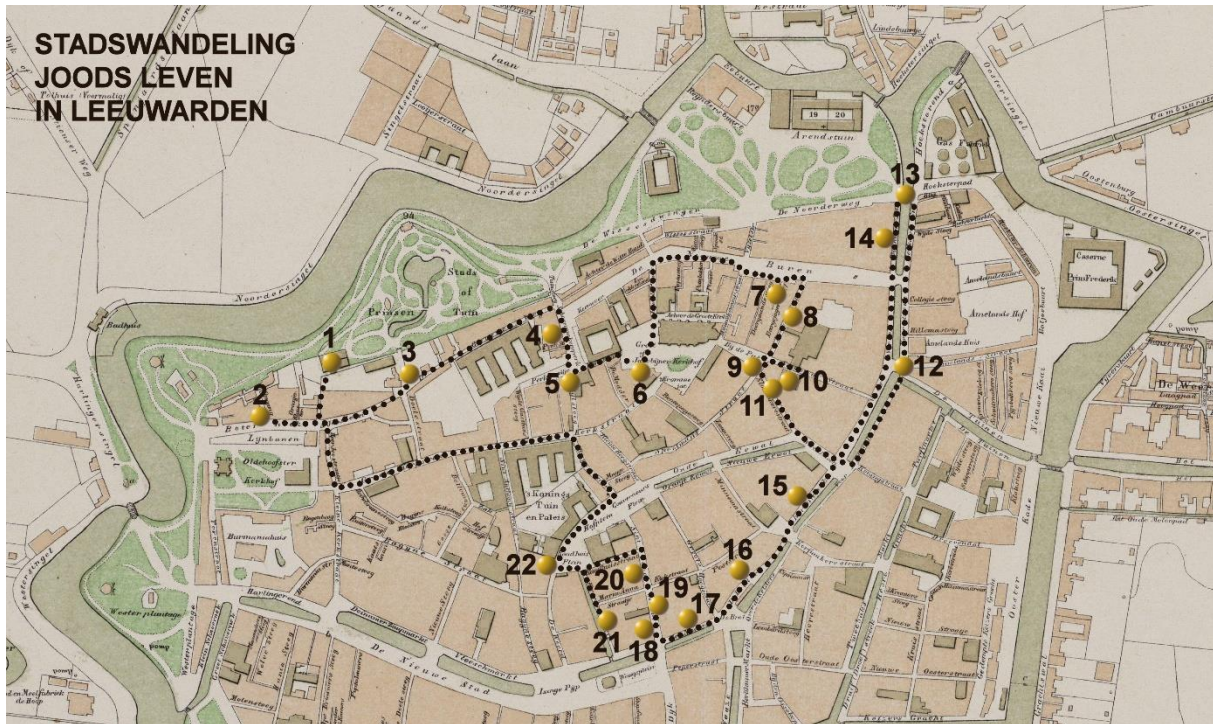

Stadswandeling langs fragmenten van Joods leven in de Leeuwarder binnenstad

Het startpunt van de wandeling bevindt zich bij **Groeneweg 1 (1)**, Het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL). Het HCL, deels gevestigd in een schoolgebouw uit 1841, beheert net als het naburige Tresoar, joods erfgoed. Zo wordt de film 'the scrolls (gebedsrollen) of Leeuwarden' af en toe in het HCL vertoond. Tresoar beheert met name de Fukscollectie en ook Hebreeuwse boeken die gebruikt werden aan de Universiteit van Franeker. Het eerste in Franeker gedrukte boek in het Hebreeuws dateert al van 1586. Op de grens van Boterhoek en Groeneweg stond tot 1935 het hofje Goozen, een gasthuisje waar arme jodinnen een rustige levensavond vonden. Een mooi antiek poortje gaf toegang tot dit rustoord. De geschiedenis van deze instelling gaat terug tot 1859 toen de Israelitische gemeente 16 woninkjes rond een bleekveld aankocht. Het complex werd destijds het Oranjeklooster genoemd.

Ter plekke van **Tresoar (2)** was vroeger de eerste joodse begraafplaats in Friesland. Recent onderzoek heeft de identiteit onthuld van Jacob de Joode, de man die in 1670 de begraafplaats stichtte. Dit blijkt een zoon te zijn van Mozes Ury HaLevy, de Emdense rabbijn die in 1602 naar Amsterdam kwam en aldaar de eerste Spaanse en Portugese Joden onderrichtte in de joodse gewoonten en gebruiken. Naast de familie Jacobson zijn ook de in Leeuwarden wat bekendere familie Dwinger naar alle waarschijnlijkheid afstammelingen van deze Jacob de Joode. De begraafplaats werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar geschonden doordat de bezetter er een loopgraaf dwars doorheen had laten graven. Ook was de ommuring grotendeels verdwenen. Gras en vooral brandnetels schoten hoog op tussen de enkele nog overgebleven, scheefgezakte zerken. De houten schutting die de uit 1786 daterende begraafplaats

aan de Groeneweg gedeeltelijk had omgeven, was gedurende de laatste oorlogswinter in de Leeuwarder kachels en fornuizen verdwenen.

Bij de ingang van de Prinsentuin aan het **Turnooiveld (3)** was in het verleden de tweede joodse begraafplaats te vinden. Ook deze begraafplaats raakte verwaarloosd. Na de oorlog ontbrak het de sterk gedecimeerde joodse gemeenschap aan financiële middelen om beide begraafplaatsen weer in hun oorspronkelijke staat terug te brengen. Aangezien de stad er groot belang aan hechtte om het bezit van de beide begraafplaatsen te verwerven - onder andere met het oog op de dringend gewenste verbreding van de Groeneweg - werden al vrij spoedig onderhandelingen gevoerd met het Nederlands Israelitisch Kerkgenootschap. Overeengekomen werd dat overname zou kunnen geschieden zodra de begraafplaatsen waren geruimd. De stoffelijke resten en de grafzerken werden zoveel als doenlijk was naar de nieuwe (sinds 1833) joodse begraafplaats aan de Jelsumerstraat overgebracht. Een tweetal ter plaatse aangetroffen gebedsrollenkokers bevinden zich in het Fries Museum. Op 11 juni 1952 stemde de gemeenteraad in met het voorstel van B.&W. tot aankoop van beide percelen. Een jaar later werd het terrein aan de Groeneweg doorverkocht aan het Rijk ten behoeve van het bouwen van een gedeeltelijk ondergronds centrum ten behoeve van het korps Luchtwachtdienst, afdeling Friesland. Tegenwoordig is het restant van dit complex in gebruik als 'popbunker'.

Aan het Schoenmakersperk ligt het **St.-Anthonygasthuis (4)** een weldadige instelling die de joodse gemeente te Leeuwarden geld leende voor de bouw van de Leeuwarder synagoge in 1805. De joodse schoenmaker Du Parc heeft zich genoemd naar het Schoenmakersperk (en Perkstraat). Arie Duparc zat 45 jaar in de gemeenteraad en was 50 jaar lang redacteur van de Leeuwarder Courant. Op de hoek van de **Pijlsteeg (5)** stond het woonhuis van Sitters, de voorzanger van de synagoge. De De A.S. Levissonstraat (voorheen de Perkstraat) is genoemd naar A.S. Levisson die tussen 1935 en 1945 opperrabijn was in Friesland en Drenthe. Hij werd in 1943 naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Toen de Engelsen in 1945 het kamp naderden werden de gevangenen, waaronder Levisson, geëvacueerd. Levisson is vlak voor de bevrijding omgekomen in een evacuatie-trein nabij Tröbitz, Oost-Duitsland.

De **joodse School (6)** aan de Levissonstraat heette in het verleden de Dusnus-school. Deze school was genoemd naar een eerdere opperrabijn van Friesland. De joodse school is ontworpen door architect H.R. Stoett. De eerste steen werd gelegd door I.S. Turksma. De school wordt de laatste jaren gebruikt als dependance van OBS De Oldenije. Vanaf 1941 was de Dusnus-school de enige onderwijsinstelling voor joodse kinderen in de Friese hoofdstad - ze mochten nergens anders les volgen. Al snel werden de absentielijsten op de Dusnus-school schrikbarend lang. joodse kinderen doken onder of werden weggevoerd. In maart 1943 waren alle schoolbanken leeg. Het kind is er niet meer', zegt de Hebreeuwse tekst op één van de gedenkstenen voor de joodse school in Leeuwarden.

Het joods Monument op het plein voor de school is ontworpen door Kees van Renssen. Beschrijving: twee keramische gedenktekens bestaande uit een horizontale klaagmuur, die de ondergang van de joodse gemeente symboliseert. En een verticale mezoëza met davidster, als teken van hoop op een goede toekomst. De muur is bedekt met tegels waarop fragmenten uit de joodse periode van de

school worden weergegeven. Zo zijn er rapportcijfers, een stukje uit een schoolschrift met Hebreeuwse letters en een toenemende absentielijst te zien.

Via de Bredeplaats lopen we naar de Nieuweburen, waar een deel van de joodse middenstand was gevestigd. In de **Bargejagerssteeg (7)** bevond zich een joods badhuis (mikwe). Deze doodlopende steeg, die in 1718 voor het eerst vermeld is, zal haar naam ontleenen aan een veedrijver die daar woonde. 'Barg' betekent niet alleen in het Fries, maar ook in het oudere Nederlands varken. De steeg bevindt zich ten noordwesten van Nieuweburen 112. In 1842 werd aan de Nieuweburen een stedelijke Israelitische armenschool geopend, die later omgezet werd in een godsdienstschool en in 1886 nieuw gehuisvest werd bij het Jacobijner Kerkhof. Dan naar de **Breedstraat (8)** waar slagerij De Wilde op nr. 42 was gevestigd. Op nr. 62 groeide de bekende predikant-journalist Ype Schaaf op. Schaaf was eveneens actief als chroniquer van joods Leeuwarden. Het pleintje **Bij de Put (9)** was het centrum van de joodse wijk. De Leeuwarder joodse gemeenschap kende zijn grootste omvang rond 1870 en telde toen circa 1200 zielen. In de eerste decennia van de twintigste eeuw, en met name in de crisisjaren dertig, trokken veel Joden weg uit Leeuwarden, vaak naar Amsterdam. In 1941 telde de gemeenschap, vóór de deportaties begonnen, nog 665 leden. Ongeveer 80% van de Leeuwarder joden kwam om in de Tweede Wereldoorlog.

Omstreeks 1745 werden twee huizen aan de **Sacramentsstraat (10)** ingericht tot synagoge. Ondanks verbouwingen was het gebouw na enkele decennia weer te klein geworden voor de sterk groeiende gemeente. Het lukte om nog enkele naast gelegen huizen aan te kopen en er werd gekozen voor totale nieuwbouw op de plaats van de oude synagoge. Het nieuwe door Gerrit van der Wielen ontworpen gebouw, dat in 1805 gereed kwam, herinnert met zijn fronton en koepeltoren enigszins aan de 17e eeuwse Grote Sjoel in Amsterdam. De synagoge, die ruimte bood aan bijna driehonderd mannen beneden en 200 vrouwen boven, moest in 1865 worden uitgebreid. Toen verdween ook de koepeltoren en kreeg de synagoge het huidige uiterlijk.

De synagoge werd in 1948 opnieuw gewijd, maar bleek al snel te groot voor permanent gebruik. Het nagenoeg volledige interieur van de synagoge, inclusief de Tora-rollen, is in 1965 overgebracht naar het jeugdorp Kfar Batja, omdat de Leeuwarder synagoge veel te groot was geworden voor de door de Tweede Wereldoorlog gedecimeerde joodse gemeenschap. Alleen de Leeuwarder Menora, destijds geschonken door de familie Kan, voorouders van onder andere de bekende cabaretier Wim Kan, ging niet naar Israël. Die bevindt zich nu in het joods Historisch Museum in Amsterdam in de permanente expositie. Het gebouw is nu in gebruik als dansschool Saco Velt.

In 2005 is het 200-jarig bestaan van de synagoge groots gevierd in zowel Leeuwarden als Israël. Er is toen op 10 maart in Kfar Batja een gedenkplaat onthuld door de zoon van de vroegere opperrabbin van Fryslân, de heer Dasberg en zijn vrouw. Daarop staat de tekst 'Zie uw zoon leeft' (1 Koningen 17:23) en het wapen van Leeuwarden (dat nagenoeg overeenkomt met het wapen van Jeruzalem, beide bevatten een staande leeuw!). Bovendien werd een nieuw voorhangsel voor de heilige arke, de kast met de wetsrollen, in gebruikgenomen. Daarop staat de tekst 'Voor deze jongere/jongen heb ik gebeden' (1 Samuël 1:27). Het voorhangsel was

geschonken door de familie Rosen Jacobson, rechtstreekse nakomelingen van Jacob de Joode. De beide teksten staan in relatie tot de tekst op de buitenmuur van de vroegere joodse school: 'Het kind is niet meer' (Genesis 37: 30). Op 22 mei was de herdenking in Leeuwarden met o.a. de presentatie van een bord of lezenaar voor de oude synagoge. 's Middags was er een plechtige maar ook gezellige, druk bezochte bijeenkomst in de synagoge. Het publiek kwam niet alleen uit Fryslân, maar uit heel Nederland en ook Israël en Engeland; meest joodse bezoekers met voorvaderlijke wortels in Leeuwarden!

De wandeling voert terug over Bij de Put naar de Speelmansstraat, waar de oude huisjes zijn vervangen door nieuwbouw appartementen. Hier woonde o.a. de schoenpoetsersfamilie Cohen. Dochter Roosje Cohen overleefde dankzij een huwelijk met een niet-jood de oorlog en werd een bekend Leeuwarder straatfiguur. Ter ere van Roosje is een beeldhouwwerk geplaatst bij de spoorwegovergang aan de Schrans. Op het adres Breedstraat 65, waar zij eveneens woonde, herinnert een plaquette aan deze tragische figuur. Ook 'Professor Kokadorus' werd in de Speelmansstraat geboren als Meyer Linnewiel, een marktkoopman die in Amsterdam furore maakte.

In de gevel van het winkelhuis genummerd **Slotmakersstraat18-20 (11)** bevindt zich een gedenksteen in Lodewijk XVI-trant met het Hebreeuwse opschrift "....." (Heil U Israël 1781). De steen is waarschijnlijk afkomstig uit het joods badhuis aan de Nieuweburen. In 1865 is de steen herplaatst in een nieuw badhuis aan de Slotmakersstraat, dat in 1931 is vervangen door het bestaande pand met winkels en bovenwoningen. Sinds 1980 is er (voor heel Friesland) een nieuwe kleine synagoge aan de Slotmakerstraat nr. 16, waar in ieder de geval de Hoge Feestdagen in ere worden gehouden. Het interieur is afkomstig uit de in 1953 afgebroken synagoge in Gorredijk.

De wandeling wordt via de Wortelhaven vervolgd naar de Voorstreek. In het begin van de 18^e eeuw kwam er een huissynagoge in een pand bij de Amelandse Pijp (nu **Voorstreek 84 (12)**). Al voor 1700 bestond er een eerste synagoge, mogelijk op een bovenkamer van een huis aan de Voorstreek. Een sabbatspaal aan het einde van de Voorstreek bij de **Hoeksterpoortsbrug (13)** over de stadsbuitengracht gaf aan hoever men als jood op de sabbat mocht wandelen. De paal, vervaardigd omstreeks 1930, staat er nog en komt misschien op de gemeentelijke monumentenlijst. De neurofarmacoloog prof. dr. David de Wied (1925-2004), zoon van een slager, bracht een deel van zijn jeugd door in **Voorstreek 88 (14)**. Het geboortehuis van schrijver-journalist Alexander Cohen is afgebroken, maar stond op hoek van de Voorstreek met de Tuinen, tegen de gracht aan. Aan de **Voorstreek 11 (15)** was vroeger de antiekhandel van I. de Vries, een gerenommeerde antiekzaak. Op de **Kelders nr. 15 (16)** zat Louis Cohen in galanterieën. Het gezin (met o.a. Alexander) woonde boven de winkel.

Aan het **Naauw nr. 10 (17)** was de winkel van Abraham de Bruin, een zaak in damesmode. Dan naar de **St.-Jacobsstraat (18)**, waar op nr. 1 waar een houten kan in de barok/rococo-gevelsteen afgebeeld staat. Een verband met de joodse familie Kan is in het verleden wel gelegd, maar waarschijnlijk niet terecht. Waar nu een **Mexicaans restaurant (19)** is gevestigd, was voorheen kunsthandel Sanders. Rabbijn Dusnus (1833-1883) woonde boven **café De Spoekepolle (20)**. In de St.-

Jacobsstraat woonden begin 20e eeuw overigens veel Italianen. Via het Auckamastraatje loopt men naar het Heerenwiltje. Op het **Heerenwiltje nr. 6 (21)** woonde omstreeks 1875 Dr. Samuel Coronel, de grondlegger van de sociale geneeskunde in Nederland. Op het **Raadhuisplein (22)** stoppen we even voor nr. 21 (De Fortuyn), waar voor de oorlog het Geluuskantoor van Max Cohen was gevestigd. Op nr. 21 woonde ook I. de Wolff, de vice-president van het Hof van Leeuwarden. Via de Beijerstraat bereikt u de Grote Kerkstraat. Aan het einde van de Grote Kerkstraat kunt u een blik werpen in de Kleine Kerkstraat. Op nr. 32 woonde in zijn vroege jeugd jaren Samuel Isaacs, die in New York uitgroeide tot de meest invloedrijke orthodoxe rabbi van de VS. Isaacs werd in een niet meer bestaande woning aan de westzijde van de Bollemanssteeg geboren. Inmiddels bent u ongeveer 100 meter van de plek waar u begon met de wandeling.